

БАТЬКІВСТВО У ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ: УКРАЇНО-ЄВРОПЕЙСЬКІ ПАРАЛЕЛІ¹

На основі етнографічних джерел у статті проаналізована роль батька у традиційній селянській культурі середини XIX – початку XX ст. Залучена англomовна література дала змогу порівняти українську традицію батьківства з аналогічними традиціями інших європейських народів, виявити спільні та відмінні риси. Особлива увага в дослідженні приділена аналізу причетності батька до вигодовування, догляду, виховання, соціалізації дітей та роль батьківства у соціальному становленні чоловіка в цілому. Авторка приходить до висновку, що в українській селянській родині батько традиційно залучався до виховання дитини лише на етапі дорослішання, коли останній потрібно було прищеплювати трудові навички. За традицією, чоловіки були усунені від догляду за немовлятами. Це вважалося суто жіночим обов'язком, тож батьки трималися осторонь «бабівських» справ, а в кращому випадку просто цього не афішували.

Ключові слова: батьківство, маскуліність, традиції виховання, діти.

«Батьківство» (Fatherhood) є розвиненим та популярним дослідницьким напрямком у країнах Європи та Північної Америки, де вчені фокусуються як на історичний ретроспективі², так і на сучасних тенденціях ролі батька в родині й вихованні дітей³. Що ж стосується наших теренів, то заявлена тема спеціально не привертала увагу українських істориків та етнологів, хоча й не зовсім випала з їхнього поля зору. Здебільшого, фрагментарну інформацію про батьківство можна знайти у дослідженнях етнологів про громаду, родину, дитинство та педагогіку, проте роль батька у вітчизняній етнології згадується, зазвичай, уривчасто та фрагментарно й описується дещо романтично та занадто ідеалізовано⁴.

Таким чином, можна констатувати відсутність в українській історико-етнологічній науці комплексного та цілеспрямованого дослідження ролі батька в українській традиційній родині та його участі у вихованні дітей. Поміж тим, така робота є актуальною й практично значущою, адже очевидно, що відповідальне батьківство не лише значно полегшує материнство, а й загалом позитивно впливає на розвиток та соціалізацію дитини. Не претендуючи на всебічне висвітлення теми, хочу винести на розгляд такі питання: Що означало бути батьком понад 200 років тому? Чи брав майбутній батько участь у пологах дружини? Чи займався доглядом за новонародженим? З якого віку дитини та яким чином батько долучався до виховання дитини? У який спосіб передавалися трудові навички від батьків до дітей?

Власне, перед тим як безпосередньо перейти до пошуку відповідей на поставлені питання, зазначу, що методологічно стаття написана у феміністичному напрямку⁵, який також успішно застосовується при дослідженні маскуліності – ролі та місця чоловіка у суспільстві⁶. До того ж, виникнення дослідницького напрямку маскуліності (вивчення чоловіків) часто розглядають якраз саме як відповідь фемінізму⁷.

Джерелами даної розвідки стали неопубліковані та опубліковані архівні матеріали з етнографічних колекцій.

Насамперед варто зазначити, що понад 200 років тому батьківство поза шлюбом було неможливе. Тут мається на увазі саме соціальне визнання батьківства. Зрозуміло, що чоловік міг бути біологічним батьком, але не одружившись з матір'ю своєї дитини (як у випадку з покритками) не міг претендувати на соціальне визнання свого біологічного батьківства. Дитина-байстрюк вважалася безбатченком й успадковувала прізвище матері, а прізвище батька в метричних книгах було відсутнє⁸.

Важливо підкреслити, що саме батьківство в очах суспільства виправдовувало й «легалізувало» інтимне життя подружжя: «Люди на те сходяться, побираються і любляться, аби мати діти»⁹.

Не можна не погодитися з англійською вченою Joanne Bailey, яка зазначає, що «Producing offspring was also engendering in that it proved men's sexual success and men's and women's fertility,

thereby confirming their gender identities (Народження нащадків доводило сексуальну активність чоловіка та фертильність жінки, тим самим підтверджуючи їхню статеву ідентичність)»¹⁰.

Поміж тим важливо підкреслити, що батьківство в соціальній ієрархії не було таким визначальним для чоловіка, як для жінки. Насамперед на дружину покладалися репродуктивні обов'язки стати матір'ю й продовжувачкою роду, а у випадку відсутності дітей провину та відповідальність покладали саме не неї¹¹.

Цікаво відзначити, що така тенденція мала світову практику й була характерна для всіх патріархальних культур. Приміром, у праці Frank M. Stephen про батьківство у XIX ст. на теренах Північної Америки зазначається: «*At a time when premarital sex was not yet the norm, marriage officially inducted middle-class men into the sexual tribe. Fatherhood, of course, confirmed this status, but there is little evidence that that married men who desired, but did not have, children considered childlessness a reflection on their masculinity (...) if a married couple was unable to have children in the nineteenth century, the blame and guilt were carried exclusively «barren» wife*»¹². (У той час, коли дошлюбний секс ще не був нормою, одруження офіційно вводило чоловіків середнього класу у групу сексуально активних осіб. Батьківство, безумовно, підтверджувало цей статус, але є мало доказів того, що одружені чоловіки, які хотіли, але не мали дітей, вважали бездітність підривною для їх маскулінності (...) якщо подружня пара не могла мати дітей у XIX столітті вину і засудження отримувала лише «неплідна» дружина.

Унікаючи суспільного засудження й перекладаючи відповідальність на дружину, бездітна пара все таки вважалася неповноцінною, як у українців¹³, так і в інших народів¹⁴.

Крім світоглядних, моральних, релігійних настанов необхідність розмноження й розуміння його як блага, без якого щастя взагалі неможливе, зумовлювали ще й демографічні та політичні чинники. Війни, інфекційні хвороби, недовготривалість життя тощо скорочували населення, й держави-імперії потребували нових підданих¹⁵.

Наразі розглянемо ще одне важливе питання: роль чоловіка під час пологів дружини.

За дослідженнями етнологів відомо, що коли в жінки підходив час пологів й починалися «перейми», найчастіше саме чоловік ішов кликати до породіллі народну акушерку – «бабу-повитуху»¹⁶. Після її приходу майбутній батько мав вийти з приміщення, де народжувала дружина (хата чи комора)¹⁷. Чоловіка випроводжували з хати, мотивуючи тим, що «не годиться бачити родиво». Вірили, що це зашкодить чоловікові, а побачені пологові субстрати (плацента, пуповина, кров) навіть можуть бути небезпечними для нього¹⁸.

Майбутній батько залучався до родопомічної діяльності лише в одиничних, окремих випадках. Роль чоловіка, під час пологів дружини в основному була пасивною, яку можна охарактеризувати як «бути на підхваті»: покликати, принести, подати тощо¹⁹.

Щоправда, в найбільш архаїчних регіонах України – Поліссі та Карпатах етнографи зафіксували відомості про обряд «кувада» – чоловічі «пологи»²⁰. Приміром, на Поліссі переказували, що колись за допомогою магічних дій знаючі люди робили так, що на чоловіка переходили всі родові болі породіллі й страждав саме він, в той час коли жінка лише фізіологічно народжувала без усякого болю: «Чоловік падає, на колінах лазить, а вона (жена) дитину привела й смеєцца. А ей не болить: чоловікові болить!»²¹. Могли чоловіки й просто імітувати біль та страждання під час пологів жінки, мотивуючи це тим, що «Я за тебе постогну, щоб мене било етой болі немножко»²². Щоправда, ці розповіді здебільшого не мали масового характеру і наразі видаються скоріше добрими сюжетами для містичних фільмів, аніж реальними практиками.

Власне, бачення того, що пологи – це суто жіноча справа й чоловіку туди зась, цим не обмежувалося. Догляд за немовлятами теж вважався виключно «бабівською» роботою. Розглянемо докладніше.

Працюючи з етнографічними записами середини XIX – поч. XX ст., важко не помітити, що новонародженими немовлятами опікувалися переважно особи жіночої статі: мати, баба, сестра тощо, а чоловіки, як правило, трималися від немовлят дещо осторонь: «Найбільш коло дитини ходить сама мати, це перша і найсправніша нянька. Як тільки дитинка знайдеться, то звісно, нянчить її баба, а як мати піддужає, то сама вже коло неї увивається. Підсобляють їй, як в сім'ї, її мати, чи свекруха, чи там яка жінка, а то то й старші діти або наймичка (це дуже, дуже зрідка). А то все мати. Миє, купає, сповиває, колише, годує, утішається, доглядає; (...) Батько рідко який нагляне до своєї дитини: уже аж тоді нею цікавиться, як вона стане дещо розуміть. Може бути, що се робиться зі стиду або може найбільше через се, що не вміє коло того ходити»²³; «дітей колискових пестить жіноцтво та старші діти; мужеська же челядь, а навіть отець, держиться осторонь. Та се не значить, що батькови байдуже до дитини; він радо бере на руки дітий, що вже сидять»²⁴.

Відстороненість батька від догляду за немовлям може бути пояснена не стільки його байдужістю до власної дитини, скільки тим, що традиційне патріархальне суспільство чітко поділяло роботу на «чоловічу» й «жіночу», де справа «нянчить» дітей була якраз виключно жіночою! Аби не виглядати «бабою», чоловіки могли соромитися прилюдно бавити малих дітей, що, правда, люблячи їх щиро в душі: *«Умерла у Г–ка дитина, а він дуже плакав за ним. Ніколи й не думав ніхто, щоб Г–ко так плакав дуже. Бувало, поки не стане дитина вже сьміятъ ся, або й сидить, то ніколи й не загляне він до неї. Аж одвернетъ ся було, як нарощне піднесеш, щоб потішився своєю дитиною. Наче аж гидував він або соромив ся своєї дитини. А як умерло, то так плакав, що аж піп на його насварився»*²⁵.

Слід зазначити, що ведення домашнього господарства й догляд за малими дітьми вважалися суто жіночими справами і це було світовою практикою в усіх патріархальних культурах, навіть тих, які сьогодні ми беремо за зразок демократії та рівності між статями. Приміром, у збірнику наукових статей «Жіноча Америка» («Women's America»), поміж іншого зазначається, що *«housekeeping has long been women's work and housework has long been regarded as trivial (...) A woman's environment was the family dwelling and the yard or yards surrounding it»*²⁶. (Ведення домашнього господарства вже давно вважається суто жіночою справою й сприймається як заняття незначне, буденне(...) Жіночим світом був родинний дім та двір навколо». Та ж сама ситуація спостерігалася у країнах Західної Європи, де *«Child care was seen as the main task of married women to be provided in the private family household»*²⁷. (догляд за дітьми розглядалося як основне завдання заміжніх жінок у приватному сімейному просторі).

Слід підкреслити, що відстороненість від домашнього господарства та догляду за малими дітьми, а як наслідок – відсутність практичних навичок, у випадку смерті дружини оберталися для чоловіків справжньою трагедією: *«Кажуть, що удова сирота! Ні! Удівець сирота! Що я з оцею кашею»* – показав поглядом на дітей – *«робитиму?! Як би я жінка, купив би за гріш три пшониці, кинув би на окріп та й сам зз'їв би і дітей нагодував би, щоб з голоду не повмирали, а то що я робитиму?! Я-ж не заглядав ніколи у піч, до сокири я майстер, а до сього, що я робитиму? А оте пискля?! Повинне з голоду умерти? Що воно винне?»*²⁸.

Невміння робити жіночу роботу часто було причиною швидкого повторного одруження. Слід підкреслити у цьому питанні гендерну нерівність: не дивлячись на те, що суспільство теоретично схвалювало повторні шлюби як для вдів, так і для вдівців, на практиці зреалізувати шлюбну стратегію вдруге було набагато легше чоловіку-вдівцю (особливо коли він був не зовсім старий і добрий господар), ніж вдовиці. Це пов'язано з тогочасними стереотипами та устоями життя: сільська громада була закритою, чоловіки-однолітки – одружені, а шлюб з молодим хлопцем для вдовиці був неможливим, адже це підривало б устої патріархального суспільства (вдовиця-жінка – старша, з чужими дітьми, досвідченіша, «бита життям» тощо). На противагу жінкам, за норму вважалося якщо вдівець одружується з молодшою за себе жінкою (частіше дівчиною). До того ж, знову таки суспільство усіяло підтримувало прагнення вдівця до повторного шлюбу, розуміючи господарську нагальність такого кроку²⁹.

Цікаво, що ця тенденція не була характерною лише для України, так само вона була поширена і в Європі. Приміром, *«the English context can be seen as one in which both culture and ideology placed as few obstacles as possible in the way of male remarriage among all social orders, and in particular remarriage to younger, unmarried women»*³⁰. (Англійський контекст можна розглядати як такий, де культура й світогляд ставили як можна менше перешкод на шляху до повторного шлюбу, і зокрема, повторного шлюбу з молодшими, незаміжніми жінками).

Схожа ситуація була і в Іспанії: порівнюючи становище вдівців та вдів *«It must be said that this direct link between poverty and widowhood existed only in the case of women: widowers were not similarly embattled. In other words, this was a sort of gendered poverty, because it was their status as «women without a man» that relegated widows to the social condition of the poor»*³¹. (Помірно зауважити що прямиий зв'язок між злиднями та вдовством був актуальним лише у випадку жіноцтва: вдовці-чоловіки не були настільки вразливими. Таким чином, свого роду це були гендерні злидні, тому що статус «жінка без чоловіка» відправляли вдів до соціальної категорії бідних).

Чоловіки-батьки починали приділяти більшу увагу дітям, коли останні трохи дорослішали й ставали у пригоді в господарстві. Приміром, у родинному вихованні дитини важливою була й спадкоємність професійних знань, навчання промислам і ремеслам, що передавалися від батька до сина. Якщо батько був бондарем, то він намагався передати всі секрети бондарського ремесла. Якщо ковалем – вчив ковальству, пасічником – бджолярству тощо. До слова, ця традиція лягла в основу практики спадкової передачі професійної майстерності від батьків до дітей, що сприяло виникненню династій і створенню мистецьких осередків³².

Цікаво, що у дитячому фольклорі переважний відсоток сюжетів пов'язано саме з працею, так само, як і дитячі ігри та забавлянки³³. Відомо, що навіть ігри малюків наслідували хліборобську працю дорослих, у такий спосіб готуючи до дорослого трудового життя: «...Хлопці молотять снопи. А потім з того місця, де молотять, беруть землю (вогку), насипають її в черепочки, стискають і викладають – це хліб»³⁴; «Під час сінокосу хлопці беруть сукуваті палиці, ніби коси, і вдають, що косять траву, а за ними дівчатка з гілочками ніби загрибають. Далі хлопці загострюють вила з гілляк і складають сіно в копиці; копиці зносять у стоги»³⁵.

Таким чином, стосунки між батьком та сином в українських селянських родинах, насамперед, базувалися більшою мірою на трудовому вихованні, аніж на емоційному.

Підводячи підсумки зазначу, що в українській селянській культурі батьківство було соціальною вагою для представників обох статей. Щоправда, батьківство в соціальній ієрархії не було таким визначальним для чоловіка, як для жінки материнство. Роль чоловіка, під час полів дружини та догляду за немовлям, в основному була пасивною. Це вважалося суто жіночим обов'язком, тож чоловіки трималися осторонь «бавівських» справ, а в кращому випадку просто цього не афішували. Батько традиційно залучався до виховання дитини лише на етапі дорослішання дітей, коли останнім потрібно було прищеплювати трудові навички.

---

¹ Значний обсяг теоретичної частини статті було написано завдяки дослідницькій стипендії, отриманій від Шведського Інституту під час наукового стажування в університеті м. Лінчепінг (Королівство Швеція) у 2018–2019 р.

² Gender and fatherhood in the Nineteenth Century / Edited by Trev Lynn Broughton and Helen Rogers. – New York: Palgrave Macmillan, 2007. – 200 p.; Frank Stephen N. Life with father: Parenthood and Masculinity in the Nineteenth-Century American North. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1988. – 240 p.; Boag P. Gender and the Historicity of Parricide: A Case Study from the Nineteenth-Century North American West London: Palgrave Macmillan UK, 2017. King Laura Family men: fatherhood and masculinity in Britain, 1914–1960 Oxford : Oxford University Press, 2015. – 202 p.

³ Gavanas Anna Fatherhood politics in the United States / masculinity, sexuality, race and marriage / Urbana: University of Illinois Press, 2004. – 190 p.; Globalized fatherhood /edited by Marcia C. Inhorn, Wendy Chavkin, and José-Alberto Navarro ; contributors, Maram Abu Yaman [and twenty others]. New York: Berghahn, 2015. – 430 p.

⁴ Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Львів, 1999. – 142 с.; Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. XX ст.). – К., 1993. – 200 с.; Жмуд Н. В. Народна педагогіка як етноформулюючий чинник: автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2005. – 16 с.

⁵ Harding S. Introduction is there a feminist method. Feminism and Methodology: Social Science Issues. Edited with an Introduction by Sandra Harding Bloomington: Indiana University Press, 1987. – P. 3–16.

⁶ Sandberg Linn Getting intimate: a feminist analysis of old age, masculinity & sexuality / Linköping: Linköping University, Department of Thematic Studies, Gender Studies, 2011, – P. 298

⁷ Sonya Andermahr, Terry Lovell, Carol Wolkowitz A glossary of feminist theory. – London: Arnold, 1997. – P. 153.

⁸ Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки українців. – Харків, 2017. – С. 17.

⁹ Гнатюк В. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1922. – Т. 133. – С. 174.

¹⁰ Bailey J. Parenting in England 1760–1830: Emotion, Identity, and Generation. – Oxford University Press, 2012. – P. 127.

¹¹ Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – Харків, 2016. – С. 132.

¹² Frank M. Stephen Life with father: parenthood and masculinity in the nineteenth-century American North / Baltimore, Md.: Johns Hopkins Univ. Press, 1998. – P. 87.

¹³ Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – С. 155.

¹⁴ Bailey J. Parenting in England 1760–1830: Emotion, Identity, and Generation. – P. 124.

¹⁵ Frank M. Stephen Life with father: parenthood and masculinity in the nineteenth-century American North. – P. 58; Bailey J. Parenting in England 1760–1830: Emotion, Identity, and Generation. – P. 85.

¹⁶ Доброчаев Иоанн. О народных обычаях при рождении и крестинах в селе Сачковичах // Институт Рукопису НБУВ. – Ф. 61. – Од. зб. 542. – Арк. 2.

¹⁷ Кабакова Г. Антропология женского тела в славянской традиции. – М., 2001 – С. 66.

- ¹⁸ Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – К., 2009. – С. 133; 143.
- ¹⁹ Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – Репр. вид. 1907 р. Ч. I. – К., 2017. – С. 171.
- ²⁰ Онищук А. З народного життя гуцулів. 1. Родини і хрестини та дитина до шостого року життя // Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т. 15. – С. 97; Кабакова А. Антропология женского тела. – С. 67–68.
- ²¹ Кабакова А. Антропология женского тела. – С. 67.
- ²² Там само.
- ²³ Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – С. 8.
- ²⁴ Дерлиця М. Селянські діти. Етнографічний нарис // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 127.
- ²⁵ Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – С. 25.
- ²⁶ Ulrich T. Laurel The ways of Her Household // Women's America: refocusing the past / Ed. by Linda K. Kerber and Jane Sherron De Hart New York: Oxford university press, 2004. – P. 45.
- ²⁷ Dividing the domestic / men, women, and household work in cross-national perspective edited by Judith Treas and Sonja Drobnič. Stanford, Calif.: Stanford University Press. – P. 126.
- ²⁸ Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – С. 23.
- ²⁹ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) – Львів, 2008. – С. 212–213.
- ³⁰ Pelling M. Finding widowers: men without women in England towns before 1700 // Widowhood in medieval and early modern Europe / edited by Sandra Cavallo and Lyndan Warner New York: Longman, 1999. – P. 37–54.
- ³¹ Comas-Via, M. Widowhood and economic difficulties in medieval Barcelona // Historical Reflections Volume 43, Issue 1, Spring 2017. – P. 93–103.
- ³² Гончарний рід, що змінив Опішне. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukrainer.net/opishne2/>
- ³³ Довженок Г. Діти і пісенний фольклор // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред., упор. М. Гримич]. – К., 2016. – 2-ге вид., перероб і доп. – С. 123–143.
- ³⁴ Заглада Н. Побут селянської дитини. – К., 1929. – С. 114.
- ³⁵ Воропай О. Звичаї нашого народу (Етнографічний нарис). – К., 1993. – С. 374–375; Ковальовський Я. Записи звичаїв, пісень, оповідань і приказок косарів Західної України, зібрані членами етнографічної комісії // Державний історичний архів (м. Львів). – Ф. 309. – Оп. 1. т. II. – Од. зб. 762. – Арк. 2.

На основани етнографических материалов в статье реконструируются представления украинских крестьян о значении отцовства в жизни мужчины, о взаимоотношениях отца и ребенка, его роли в воспитании и социализации, бытовавшие во второй половине XIX – первой половине XX в. Использованная англоязычная литература позволила сравнить украинскую традицию с традициями отцовства других европейских народов, выявить общие и отличительные черты. Автор пришла к выводу, что в украинской крестьянской семье отец традиционно привлекался к воспитанию ребенка только на этапе взросления, когда актуализировалась необходимость прививать трудовые навыки. По традиции мужчины были отстранены от ухода за младенцами. Это считалось сугубо женской обязанностью, поэтому мужчины держались в стороне от «бабьих» дел, а в лучшем случае просто этого не афишировали.

Ключевые слова: отцовство, маскулинность, детство, традиции воспитания.

This article presents the account of the mid-19th – early-20th ethnic Ukrainian peasant family life to focus on the role of the father. Drawing on ethnological sources, the author explores how men have behaved as parents and try to understand the role that fathers play in the development of their children and being responsible for their children. Also, the author put focus on uncovering the social origins of the «family man»/«father» ideal and explores how this standard propriety found its way into practice. The keys message of the article is that parenting was a social virtue pertinent to both sexes, but if men did not have children it was not the problem for their masculinity in the same ways as it was for women. The fathers should help rear and teach his children, but only after they grew up from baby age (0–5 years old, in general). Until this period fathers didn't nurse children

when they were ill, didn't play with them, didn't show any emotions and their time with their children was limited. The love and care for the small babes came from mothers or other women in the home (grandmothers, sisters etc.). Mothers were central to the home, but fathers remained the ultimate authorities. The physical chastisement for children was an essential part of peasant-class men's authority in their households. Men who were breadwinners demanded respect; if they did not get it, they might enforce their wishes with violence, against both women and children.

Keywords: fatherhood, parenthood, masculinity, family life, children.